
Butlletí

del

Centre Excursionista de Catalunya

- CLUB ALPI CATALA -

Riberes del Gaià

VALL DE LA BRUFAGANYA

Així com la vall en la qual està emplaçat el poblet de Vall-dossera, és la més extensa dels massissos muntanyosos de les riberes del Gaià, la vall de la Brufaganya és la més petita i també la més xamosa de totes les altres valls recloses en les esmentades riberes. La frondositat del paisatge de la vall de la Brufaganya, esdevé d'un contrast impressionant comparada amb l'escabrositat de les muntanyes limítrofes, formades de pujols solitaris, cims cantelluts, comes perdudes i vessants calcaris. Escampats en aquestes muntanyes hi ha els antics llocs de Santa Perpètua, Montalegre, Valldeperes, Rocamora i castell de Queralt.

La vall de la Brufaganya, tot i ocupar l'indret més nòrdic de les valls altes del Penedès i, per tant, més pròxim a La Segarra, és molt coneguda de la gent del Camp de Tarragona i del pla del Penedès. Ha assolit un renom singular degut a haver-hi estat martiritzat Sant Magí, en el segle III de l'era cristiana, i, en conseqüència, tenir aquí el corresponent santuari.

El santuari de Sant Magí de la Brufaganya està situat al ves-

sant Nord-Oest de l'esmentada vall, al recer d'un cingle calís i sobre un replà falder que s'escorre vers una de les frondoses barrancades del Gaià naixent.

Actualment, l'anada a aquest santuari no és gens penosa. La carretera de la Llacuna mena al Planet del Vent, d'on arrenca el camí carreter que porta a Sant Magí. Seguint aquest camí, només hi ha una hora de trajecte, que es pot fer en automòbil. A peu, cal passar per la drecera, i s'esinerça menys temps. És un camí costerut i vorejat de bosc i matolls, que condueix sense fatigar gaire, al coll de la Serra, en un replanet del qual hi ha les quatre parets de la capella dels Apòstols, sense teulada ni adornaments.

Aquí comença l'esplèndida vegetació de la clotada de Sant Magí de la Brufaganya, adornada d'altíssims xops entre els quals canten les aigües de les fonts de la Salut, Sant Domènec i les miraculoses del Sant titular del santuari.

Abans de l'any 1603, aquest santuari era una ermita forana de la parròquia rural de Rocamora, la qual era sufragània de Montagut, i mai no va tenir més de vint-i-quatre veïns. Aleshores hom coneixia aquesta ermita amb el nom de Santuari de Sant Magí de Rocamora.

El poblat de Rocamora, fundat per la baronia de la Llacuna, arran de la reconquesta cristiana, està situat al faldar del serrat de ca l'Esplugues, que afronta amb l'indret d'emplaçament del santuari esmentat, enlairat a 710 metres d'altitud. Actualment, el lloc de Rocamora està format per una masoveria habitada i una ex-església romànica destinada a corral.

Segons esmenta mossèn Sanç Capdevila, el Santuari de Sant Magí de la Brufaganya és de tradició romànica. El Sant anacoreta de la Brufaganya, aureolat de prodigi, fou sacrificat pel fanatisme imperial en aquest lloc, i sepultat aquí per la pietat dels seus germans en Crist. Per bé que no hi ha dades d'aquell esdeveniment, suposat en el segle III, és de creure que aleshores hom oferí una capella a Sant Magí.

En el segle X la major part del territori de les riberes del Gaià ja estava en poder dels cristians. La definitiva pacificació d'aquesta regió, però, no fou aconseguida fins a l'últim terç de l'onzena centúria.

Els primers documents que parlen de Sant Magí i d'aquest santuari, són els referents a la carta de donació de la casa de Brufaganya, feta en 1204 per En Guerau de Montagut i la seva muller Ponceta a l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. S'han trobat di-

versos llegats testamentaris datats en el segle xiii, fets a aquest santuari. En el segle xiv, la influència del santuari de Sant Magí s'estén fora de l'àrea propietat de la baronia de la Llacuna. Llavors, l'ermita alludida estava a la cura de dos sagristans, mentre anteriorment només n'hi havia un, el qual captava almoines per a la conservació del santuari, amb el pretext, també, que la imatge del Sant taumaturg remeiava la sequera, sota la pena d'ésser introduïda en un bany durador fins a la consecució de la gràcia suplicada. Així ho esmenta la tradició.

Consta d'una manera clara que la noble família dels Cervelló, senyors de la baronia de la Llacuna, i, en conseqüència, del lloc de Rocamora i de Sant Magí, en el segle xvi, era assídua protectora d'aquest santuari. A despeses d'aquesta família s'hi feren obres d'embelliment, i s'hi fundà la germandat de Sant Magí, a benefici de la qual la vídua de Berenguer Arnald de Castro i de Pinós, l'any 1524, aconseguí que vint cardenals concedissin moltes indulgències per als fidels que, confessats i combregats prèviament, visitessin aquesta capella els dies de Sant Magí, Nadal, Ascensió, Assumpció i Sant Joan Evangelista, i li fessin almoïna.

Sota els auspicis dels beneficiats, establerts pels nobles barons de la Llacuna, el santuari de Sant Magí assolí una preponderància extraordinària. L'any 1603, aquest santuari fou cedit pels mateixos barons als religiosos de Sant Domènec, perquè aquests hi fundessin un convent.

En tot això, la influència popular assolida pel santuari de Sant Magí, dintre del qual hi ha enterrat el cos del Sant taumaturg, produí el minvament de filigresos a la parròquia de Rocamora. Tots els drets concedits a aquesta, foren traspassats a l'església de Sant Magí, tan bon punt els frares dominics se'n feren càrrec, l'any 1603.

Un seguit d'esdeveniments populars influïren en la puixança d'aquest convent, els més importants dels quals foren els freqüents i concorreguts aplecs, constituïts per gent de La Segarra, Igualada, Penedès, pla del Llobregat i Camp de Tarragona. Als voltants del convent de Sant Magí de la Brufaganya hi ha les coves del Penitent, obertes en la vertical del cingle de Puig de Creus; les ermites de Sant Domènec i de la Salut, bastides en dos replanets de l'alludit cingle; les cèlebres fonts del miracle, constituïdes per quatre dolls d'aigua que no mol ni cou, degut a la seva mineralització. Aquestes fonts són l'origen del riu Gaià, juntament amb les fonts de Santa Coloma de Queralt, i els vessants orientals de la muntanya d'Aguiló.

És clar, amb tot això la vall de la Brufaganya gaudi d'una preponderància envejable fins a l'any 1835, en què el convent fou abandonat. Els malmetements d'aleshores i d'altres de posteriors, han fet ensorrar algunes obres de fàbrica, però s'ha salvat l'església i una part de l'edifici destinat a alberg. Per aquí, cada any, encara passen milers de visitants i romeus, atesos pel capellà que actua de rector de la parròquia de Sant Magí, formada per les masoveries dels voltants.

La riera de Sant Magí va rebent les aigües de les fonts miraculoses, les dels torrents que davallen de Rocamora, de can Nofre i de can Salbet, i part de les de la serra del Pany, per conduir-les al riu Gaià. La petita vall de la Brufaganya, accidentada en extrem, amb poques terres de conreu i escassos boscos, està tancada pels serrats de ca l'Esplugues, la muntanya de les Coves, la serra de Puig de Creus i la de Montalegre. El santuari roman voltat d'alguns roures seculars, de troncs rabassuts i potent brancada, amb les arrels encastades a flor de terra i recargolades com serpents colossals. Aquests arbres resten escadussers com penyora de l'espessa selva de boscos que antany cobrí aquest paisatge agredolç i aquesta clotada plena d'encisos, entre l'exuberant vegetació de la qual encara hi ha rastre dels tradicionals rosers «en testimoni de l'efusió de sang del gloriós Magí».

I bé, lector encuriosit que mentalment segueixes aquestes serralades i valls que hom pot considerar derivades del Montagut, en deixar la vall de la Brufaganya, continua amb nosaltres el camí de tornada. En assolir per segona vegada el coll de la Serra de la Brufaganya, que ve a limitar la *província* de Barcelona per la part superior oriental, tindrem la satisfacció de contemplar l'inici d'un panorama corprenedor. Aquí comença un camí que mena a Santa Coloma de Queralt, situada en un altiplà de les valls altes del Penedès, que nosaltres anomenem riberes del Gaià.

El camí que, sortint del coll de la Serra, davalla per la conca de Xolliu i mena sobtadament al Planet del Vent, adés esmentat, ofereix a l'esguard tota la magnificència d'aquell panorama que s'inicia en l'alludit coll. Envers Ponent s'aixeca la silueta atractiva de la muntanya de Queralt, el cim de la qual està coronat per l'antic castell dels Rocafort i comte de Santa Coloma, potents senyors que foren d'aquestes rodalies.

L'edifici d'aquest castell, amb les parets bon tros escrostissades, encara aixopluga la vida d'uns humils pagesos. Avui no té altra particularitat que la visió esplèndida que hom frueix d'aquest

lloc estant, situat a 800 metres d'altitud, mentre l'agulla grossa de Miralles, de forma capriciosa, encinglada i inaccessible per un dels vessants, s'aixeca fins a 875 metres sobre el nivell de la mar en sentit oposat. Aquest cim és el més pintoresc del serrat de Miralles, que afronta amb les serres de la Llacuna, Montagut i Montmell, cada una de les quals posseeix el corresponent castell en el punt culminant.

El serrat de Miralles, segons l'infatigable excursionista Artur Osona, s'estén des de la conca del Gaià a la conca del Noia. D'aquest massís muntanyós es desprèn: al N., el contrafort de la Tossa de Montbui, enclavat dintre la Conca d'Odena, i a l'O., la serra de Queralt, que està lligada amb el serrat de Sant Magí de la Brufaganya pel coll de la Garsa de Bellprat. Aquest serrat forma una cadena amb les serres de Montagut i la plana d'Ancosa fins a Montmell. Al SO., per la banda de Pontils, el ramal que baixa del castell de Queralt cap a Bellprat i riu Boix, es lliga amb les serres de Sant Miquel de Montclar i Camaverd. La serra de Queralt, pel coll d'Aguiló s'uneix amb les serres d'Argensola, de la Panadella, de la Segarra, del Pla d'En Magre i Rubió.

En un relleu del serrat de Miralles, dominat per l'alterós turó anomenat *agulla grossa*, s'asseu el llogarret de Miralles, que ocupa la gran àrea on un altre temps estigué emplaçat el grandíol castell senyorial, pertinença del Duc de Cardona. El segle xiv era propietat de Guerau de Cervelló, junt amb la vila de Mager. La part superior d'aquest castell només té restes de muralles i de la torre de l'homenatge, i la part inferior ha estat transformada en caserius habitats per 6 ó 7 famílies.

En els voltants de Miralles, fronterers amb la Conca d'Odena, circula el riu Carme, en els vessants ponentins del qual s'estén un reguitzell de muntanyes unides amb les serres de Montagut, que, segons Josep Castellanos, estan situades a l'extrem occidental de les serres *que separen el Penedès de la Segarra i de la Plana del Noia*. Els castells de Miralles i d'Orpí foren temibles fortificacions d'aquestes serres, per tal de defensar la Conca d'Odena de les escomeses guerreres, els darrers episodis de les quals produïren l'enfonsament dels alludits castells.

Les ruïnes del castell d'Orpí (500 metres d'altitud) igual que les del castell de Miralles, han estat aprofitades per a encabir-hi modestes habitacions, les quals van desallotjant-se ara l'una ara l'altra. Actualment, a Orpí només resten tres famílies i la del Rector, que té cura d'una església romànica, l'interessant absis de

la qual és tapiat en el seu interior. Del senyoriu d'Orpí no en queda rastre.

SANTA COLOMA DE QUERALT

La vila de Santa Coloma de Queralt, amb els seus 3.800 habitants, és el nucli de població més important de les Riberes del Gaià.

Les glorioses gestes d'antany esdevingudes a Santa Coloma, i les senyories de rànica nissaga descrites en torrats pergamins de l'arxiu d'aquest poble, sense dubte corroboren les procedències fonamentals de la seva anexió a les esmentades riberes, i ensems afirmen les dades naturals dels fets, les quals són les fonts més humanes de delimitació d'una contrada.

La mà de l'home ha situat Santa Coloma de Queralt en un altiplà que domina tota la cadena ponentina de muntanyes que formen les riberes del Gaià. Aquest altiplà resulta ben determinat als nostres ulls, de seguida que ens hi aboquem pel coll de Deogràcies venint del camp tarragoní. Llavors hom s'adona que entra de ple a una conca especial, a una regió indefinida, indeterminada, petita i boteruda, emmarcada pel coll alludit, situat a migjorn d'aquest altiplà, i per les muntanyes anomenades Codony, Musquellona, Costa del Vermella, Coll d'Aguiló i Mercadell. Aquestes muntanyes, juntament amb el coll de Rauric, situat a Ponent, tanquen l'esmentat altiplà, per la banda del Nord, en forma de semicercle, amb un extrem a La Segarra i l'altre unit a les serres de Montagut.

Al centre d'aquest altiplà s'asseu Santa Coloma de Queralt, orientada de cara a Migdia. Envers l'Est, aquesta vila estén els seus dominis visuals per tota l'extensió de les serres suara esmentades, i a l'Oest topa amb la serra de Forès, que forma la fita de la Conca de Barbarà amb La Segarra.

Als voltants de Santa Coloma de Queralt neix el riu Gaià, el qual rep l'aigua constant que raja de les 9 canelles que formen les típiques fonts de D. Dalmau de Queralt, virrei de Catalunya quan la guerra dita dels Segadors, i la de pluja que llancen els vessants de Migjorn de les muntanyes esmentades, que circumden dita vila per la part nòrdica. Per aquesta circumstància, algú inclou l'alt Gaià al Camp de Tarragona, baldament aquest estigui situat més enllà del Coll de Cabra, que divideix la cadena de muntanyes que tanca el pla. Ens referim a l'obra publicada pel notable escriptor senyor Josep Iglesias, titulada «Delimitació del Camp de Tarragona».

Segons el desnivell hidrogràfic que aquí presenta el terreny, el Coll de Cabra separa la Conca de Barbarà del Camp de Tarragona per la banda Nord-Est. La fossa d'aquesta conca s'aixeca novament en desnivell suau fins assolir el coll de Deogràcies, des del qual hom davalla a Santa Coloma de Queralt. L'altiplà que presideix aquesta vila i el Camp de Tarragona estan separats per una extensa faixa de terra pertanyent a la Conca de Barbarà.

La conca de Santa Coloma del Gaià més aviat podria considerar-se com formant part de La Segarra. Ocupa els seus límits més orientals. En realitat, aquesta conca esdevé una clapa segarrenca indeterminada, per tal com, per raons hidrogràfiques, en aquest indret La Segarra ha de començar a la llinda sinuosa de l'horitzó nòrdic, formada per les muntanyes citades com a circumdants de Santa Coloma, els vessants posteriors de les quals donen les aigües al riu Corb, mentre els vessants de l'altra banda les donen al Gaià.

Així, aquestes muntanyes circumdants de formes camusses, amb el coll d'Aguiló, divideixen evidentment les conques dels rius Gaià i Corb, o sigui, la conca de Santa Coloma i la comarca de La Segarra. Per aquesta banda, o sigui per la banda de Ponent, La Segarra comença al coll de Raurich. Aquí té origen el riu Corb, les aigües del qual davallen a La Segarra en sentit contrari a la conca de Santa Coloma. El castell de Queralt dominava aquesta conca i bona part de les Serres de Montagut, mentre el Castell de Cirera, emplaçat en sentit oposat, dominava La Segarra fins la fita partionera, que s'escau en l'esmentat coll de Rauric.

Aquí comencen dues conques hidrogràfiques oposades: la del riu Gaià i la del riu Corb. La primera de cara a les Serres de Montagut, i la segona, pertanyent a la Segarra. Les aigües de les serralades de Montagut que s'estenen de N. a E., van: a la riera de Marmellà les dels vessants de l'E., i a la riera de Carme les de NE. i N. Els vessants SO. a NO. van al Gaià i els del S. a la riera Bisbal.

Tot i això, els fills de la vila de Santa Coloma de Queralt es tenen per segarrencs. Fins pretenen la capitalitat d'aquesta comarca. En realitat, però, Santa Coloma no ocupa el centre de cap contrada comarcal, ni un indret estratègic. Així i tot, cal convenir que la Vila de Santa Coloma pot ésser considerada com a capital dels pobles encabits en les serres de Montagut. S'hi celebra mercat i hi ha un comerç important.

La història dels fets esdevinguts en la conca alta del Gaià, està

íntimament lligada amb les gestes de tota mena realitzades en els castells i pobles disseminats en les alludides serres. El mateix castell de Queralt, un dels més importants d'aquestes serres, fou l'origen de Santa Coloma de Queralt.

Aquesta vila és agrícola i industrial; conté carrers porxats i cases vetustes com a segell de les seves gestes medievals, i compta amb una església gòtica magníficent, dintre la qual hi ha bons retaules, sobretot un d'alabastre dedicat a Sant Llorenç, de molt mèrit artístic. Aquesta església fou aixecada el segle XIV, i el campanar data del segle XVII. Llàstima d'haver maltractat la porta gòtica d'accés per a convertir-la en cancell.

De les gestes guerreres relacionades amb els fets esdevinguts en les valls i muntanyes de les riberes del Gaià, cal esmentar l'existència del comtat de Santa Coloma, pertanyent a Dalmau de Queralt, que en el segle XIV era també propietari dels castells de Santa Perpètua, Marmellar i Vespella. Encara subsisteix a Santa Coloma el palau d'aquest comtat, que d'uns quants anys ençà ha passat a ésser propietat d'un particular. És un palau-castell, amb la corresponent torre de l'homenatge. En una resta de teixinat no fa molts anys encara hom podia llegir la data 1240. Actualment encara conserva la imponent majestat dels seus millors temps, tot i les reformes de varies èpoques i la desaparició d'algunes dependències annexes.

L'ex-convent i antic santuari de Santa Maria de Bell-lloch, situat als afores del poble, assenyala també una època florent de Santa Coloma de Queralt. En son principi fou una institució singular de religiosos d'ambdós sexes, que vivien al redós del Santuari en cases separades, formant una sola comunitat dirigida pel Majoral i amb hàbits distintius. L'any 1307, aquest santuari fou ocupat per religiosos de la Mercè, els quals l'habitaren fins l'any 1335. En aquest any hi entraren de nou els mateixos religiosos fundadors, fins l'any 1835. La cobejança dels materials de construcció destruí tota l'obra conventual. Però, sortosament resta l'església, un bell exemplar de l'arquitectura romànica, amb una preciosa porta d'accés del mateix estil. En una capella de l'única nau interior hi ha els enterraments dels Comtes de Santa Coloma, encabits en dues urnes de pedra primorosament escultrades, dignes d'ésser visitades.

Alguns fets humans han atansat aquesta vila de Queralt a les serres de Montagut més que a la Segarra i al Camp de Tarragona. Ells han prescindit de les divisions històriques, que quasi

L'AVIA DEL MAS D'EN FELIX

Obs. F. Blasi

LES PILES. VISTA DE LA POBLACIÓ

CASTELL D'ORPI

Cls. F. Blass

SANTA COLOMA DE QUERALT. CAMPANAR DE L'ESGLÉSIA PARROQUIAL

SANTA COLOMA DE QUERALT.
PORTA D'ACCÉS A L'ESGLÉSIA DE L'EX-CONVENT DE SANTA MARIA DE BELL-LLOC

CASTELL DE SEGUR

Cls. F. Blasi

SANTA PERPETUA DE QUERALT

POBLE DE VALLESPINOSA

Cls. F. Basi

sempre negligeixen les necessitats del país, per a precisar ço que la naturalesa ha creat. Amb aquest mitjà natural hom ha pogut lligar els factors econòmics i socials d'amdós indrets, els quals factors poden donar la pauta més convincent per a reforçar la tesi en què hom pot recolzar l'estudi d'aquestes valls.

Ès evident que els santacolomencs estan molt separats de La Segarra, tot i el seu caràcter superficial de segarrençs. En canvi, els habitants de les serres de Montagut fiten els ulls a Santa Coloma amb més dalit que envers el baix Penedès. Les vies actuals de comunicació i les que hi ha en projecte posen a l'abast d'uns i altres fàcils mitjans per a les relacions humanes, i cal tenir en compte aquesta avinentesa per tal com té relació directa amb l'especial conformació de cada comarca. De vegades, arriba fins a imposar el sacrifici dels límits naturals en certes comarques.

Mossèn Faura, en un relat sobre la delimitació de la Segarra, diu: «és aquesta la continuació del relleu orogràfic de la serra de La Llena a la serra del Tallat, serra de Forès cap a l'indret de Santa Coloma de Queralt i la calma muntanyosa de Calaf; relleu orogràfic que separa la Conca del Segre, afluent de l'Ebre, de les del Francolí, Gaià i Anoia, aquest afluent al Llobregat...».

En conseqüència, la conca alta del Gaià, presidida per Santa Coloma, està exclosa de la Segarra pel seu sistema orogràfic i hidrogràfic; de la Conca de Barbarà, pel límit ben marcat en el coll de Deogràcies, i del Camp de Tarragona, per una veta ampla de terreny, limitada per l'esmentat coll i el de Cabra, pertanyent a la Conca de Barbarà.

Llavors, cal situar al seu lloc natural l'alludida conca alta del Gaià, tot tenint en compte les diferenciacions que pervenen de la diversa altitud, del clima que es deriva d'aquest fet, del canvi de l'aspecte general del paisatge, de la constitució geològica dels terrenys i, més que tot, de l'aspecte humà en les relacions consubstancials.

Sota tots aquests aspectes, evidentment els més importants, l'altiplà de Santa Coloma de Queralt — 680 metres d'altitud — pren una especial fesomia, que s'atansa més a les formacions de les riberes del Gaià constituïdes per les serres de Montagut.

En l'indret més feréstec d'aquestes serres, el riu Gaià ha format un congost característic, dintre els propis elements primordials de constitució geològica de regions naturals, que s'aparta del Penedès, de la Segarra, de la Conca de Barbarà, de la Conca d'Odena i del Camp de Tarragona.

LA CONCA DEL RIU GAIÀ

Són fàcils de determinar els dos trams en què hom pot dividir el trajecte que segueix el riu Gaià. El baix Gaià comença a Pont d'Armentera, i davalla planer i sense engorjats fins a la desembocadura en la Mediterrània. Recull els fontanals de Pla de Cabra, Santes Creus, Aiguamúrcia, Vilarrodona, Vilardida, Montferri (abans Puigtinyós), Bràfim, Vilabella, Salamó, Catllar, Ardenya, La Nou i Ferran.

En un altiplà de la vorera esquerra del baix Gaià i en terreny lleugerament accidentat, fora dels vessants de l'esmentat riu, però llindants amb ell, s'escau el poblat de Rodonyà. Confronta amb els terrenys de Masllorens, Montmell, Vilarrodona i Montferri introduïts en les riberes del Gaià, i amb el de la Bisbal del Penedès, com únic contacte amb la comarca d'aquest nom.

La història de Rodonyà, escrita l'any 1894 per en Pau Teixidor i Tarrida diu textualment. «Sortint del Vendrell i no deixant la carretera d'Alcover a Santa Creu de Calafell, en tombar el Coll de la Rubiola, *línia divisòria del Penedès i el Camp de Tarragona* es troba el poble de Rodonyà». L'autor d'aquesta història, veí de Rodonyà i coneixedor d'aquest país, exclou del Penedès les terres compreses entre les muntanyes que formen les riberes del Gaià, i que nosaltres considerem esteses fins a la Mediterrània, amb la inclusió dels plans de Rodonyà. Es veu ben clar que en aquella època la gent d'aquest país situava el límit del Penedès en el Coll de la Rubiola i no pas en el riu Gaià. En Josep Castellanos, l'any 1893 relata una excursió a Montagut. Cita la *serralada de Montagut* com formant part d'una altra demarcació, i diu textualment: *les muntanyes que circumden el Penedès*.

El poblat de Rodonyà, que compta amb un miler d'habitants, històricament està unit amb les terres de l'alt i del baix Gaià. El seu castell feudal, pertinença del senyoriu de Rodonyà, comprenia els llocs i termes de Masarbonés, Montferri i les Quadres de Montagut, aquestes quadres formades per les masies La Torrella, Mas de la Font i Mas Rossell. Actualment aquestes masies són tributàries de Montagut, la qual cosa indica que alguna relació havia d'existir entre aquelles Quadres, Montagut i el senyoriu de Rodonyà.

Per la banda de marina, la influència d'aquest senyoriu segurament s'estenia fins a Tamarit, puix l'any 1658 el castell de Rodonyà

era propietat de N'Huc de Tamarit i Carcer. Fins a la Mediterrània arribava el lligam dels senyorius dels castells de les serres de Montagut, segons hem indicat en el capítol que tracta de Vespella. Ho corrobora, també, En Balari i Jovany quan diu que el castell de Calders estava situat en la frontera del Penedès. Fou cedit l'any 1037 per l'abat Guitart i els monjos de Sant Cugat del Vallès a Bernat Gelmir, amb l'obligació que en el termini de 10 anys havia de tenir construïda una torre més alta i més ampla que la que hi havia aleshores. El castell d'Albinyana fou construït l'any 1041. El nom de Tamarit ha anat succeint-se com a propietari del castell de Rodonyà, fins a últims del segle XVIII i a primers del XIX, en què el senyoriu de Rodonyà radicava sobre en Gaietà de Vilallonga i de Tamarit, baró de Segur, de Rodonyà, de Masarbons... Aquest senyor vengué a mans particulars totes les propietats que posseïa en aquests indrets, i fou l'última el castell de Rodonyà, que passà a ésser propietat d'un individu d'aquest poble, poc després de l'any 1868.

També formen part del baix Gaià els poblats de Vilardida, Montferri i Vilarrodona, situats en un faldar de la ribera esquerra d'aquest riu. Són poblats eminentment agrícoles. Vilarrodona és el més gran de tots tres. Ocupa l'indret que formava part dels 977 feus instituïts en aquest territori pel bisbe Vivas, de Barcelona, després d'haver-lo sotmès. Això s'esdevingué durant el segle X. El segle XI li fou atorgada la Carta Pobra. Resistí a Joan II en les lluites contra la Diputació de Barcelona, i es va sotmetre poc temps abans de la capital, i lliurà el seu castell al comandant de les forces reials, Roderic de Rebolledo.

Vilardida actualment comprèn una masoveria amb tres o quatre cases, i una esglesieta amb un retaule i una imatge mariana força interessants. Segons la tradició, aquesta masoveria havia format part d'una població que s'estenia vora del riu avall fins a l'indret de Montferri, anomenada Vilanova de Gaïans. Es troben indicis d'aquesta població, entre els quals cal esmentar fonaments, trossos de paret, enrajolats, bocins de coronisa, sepultures, restes de ceràmica, etc.

L'actual poble de Montferri, abans era conegut amb el nom de Puigtinyós. Montferri fou un llogarret dels voltants de Puigtinyós. En restar agregat a aquest, l'ajuntament adoptà aquell nom per considerar-lo més adient, i sobretot, menys significatiu per als veïns. Vora del poble de Montferri s'escau l'antic Castell de Rocamora, transformat en masoveria, i envers migjorn, després de dos

quilòmetres de pujada, s'assoleix la Torre de Montferri gairebé enderrocada. Encara presenta la seva mola enlairada, des de la qual hom té l'avinentesa d'atalaiar tota la costa marina des de Salou al Vendrell, el Camp de Tarragona i tota la línia de muntanyes de Montmell, Montagut, Serra Carbonera i Carena de Prades fins a la Mar. Segons l'esmentat historiador de Rodonyà, des de la Torre de Montferri només es veu un *bocí del Penedès*; per tant, tot el massís de muntanyes que ocupa la nostra atenció no corresponia a la comarca suara alludida.

L'alta conca del riu Gaià serpenteja entre les pregoneses de la part més escabrosa de les riberes d'aquest riu. Rep les aigües de les fonts de Santa Coloma de Queralt i de les Fonts de Sant Magí de la Brufaganya, i de moltes torrenteres que només adollen quan plou. L'indret per on circula l'alt Gaià és el més interessant per als excursionistes; però també és el menys visitat, perquè està allunyat de les fàcils comunicacions.

En tot el terreny comprès en l'alt Gaià, la naturalesa no és gaire pròdiga. És un terreny que presenta la cruesa clàssica de l'alta muntanya, embolcallada per les tradicions i les llegendes. Aquí les masoveries estan abandonades gairebé totes, i la gent en fuig absorbida per les comoditats de la ciutat. El paisatge només té perspectives des dels cims aguts; les valls són estretes i sembla que siguin engolides pels vessants de les muntanyes, de les carenes de les quals estant hom té l'avinentesa de contemplar una mar de turons i un rosari de castells medievals que només presenten les seves nafres d'esmicolament.

De Pont d'Armentera en amunt, el riu Gaià s'escola engorjat fins als plans de Pontils. A la ratlla de Querol, l'aigua d'aquest riu cau fonda, linitada per muntanyes de vessants gairebé verticals. En alguns trams, aquest trajecte dona la sensació d'un paisatge pireneic, sense, però, l'abundor d'aigua escumejant que s'observa en aquells indrets. Només en l'indret de Pont d'Armentera l'aigua del Gaià fa moure fàbriques. Es troben indicis que aquí començà el renaixement fabril de la nostra terra en els segles XIII i XIV, amb motiu de l'aprofitament d'un saltant d'aigua per a fer moure telers mecànics destinats a la fabricació de draps. La fundació de Pont d'Armentera es remunta a l'època dels romans. S'hi han trobat monedes de l'Imperi, i s'hi conserva una torre que sembla romana, la qual, sense dubte, serviria per a guardar la presa i conducció de les aigües de Tarragona, que fins al segle XVIII sortiren de Pont d'Armentera. En aquest segle s'obrí el minat a Puigpelat.

De Querol a Pontils, l'aspecte pireneic del riu Gaià assoleix un caràcter més particular, però també s'hi accentua més la solitud. Alguns forats elevats de les roques semblen coves prehistòriques; els conreus no tenen lloc per encabir-se i s'hi sostenen amb pena; l'obra de la pagesia vuitcentista, palesada en les feixes emmarjades, s'esborra més de cada dia que passa. En alguns indrets d'aquí, el bosc encara sosté una mica d'orgull, destinat a desaparèixer, com ha desaparegut l'orgull dels castells emplaçats en les riberes del Gaià, que tantes pàgines glorioses han ofert a la nostra història nacional, independentment dels castells que formaven la força vigilant del Penedès.

A dos quilòmetres més amunt del poblat de Querol, es conserven les ruïnes del castell de Seguer. En l'època de la Reconquesta i d'altres més recents, aquest castell assolí una importància extraordinària, degut a la seva situació estratègica. Fou l'ajut indispensable del castell de Querol, el qual dominava la part més inferior de l'alt Gaià, mentre el castell de Seguer servia d'atalaia amb vistes als castells de Salmella i de Santa Perpètua de Queralt. S'hi conserva l'església, dedicada a Sant Bartomeu, i dues cases habitades entremig d'altres dues d'enrunades pel pes de l'abandó. Avui es propietat d'un particular. En el segle XIV fou propietat del donzell Pere de Montagut.

El castell de Santa Perpètua defensava el tros de trajecte més feréstec de l'alta conca del riu Gaià. Aquest castell fou un dels més importants de les riberes del Gaià, degut a la seva situació al cim d'un tossal que forma el vèrtex d'un angle agut avançat al llit del riu. Igual que els altres castells d'aquestes riberes, el de Santa Perpètua també fou pertinença dels senyors de Cervelló o de la Llacuna. La seva existència ja la trobem calendada a principis del segle XI, puix en els arxius consta que l'any 1012 s'hi celebrà un judici sobre la possessió del Puig de Salamella, i en l'any 1072 fou venut per Bernat Bernat a Ramon Berenguer I. De Salmella en parla una sentència datada a Santa Perpètua en els primers anys del segle XI, referint-se a fets ocorreguts en l'anterior castell, i manifestant que un home de paratge alçà allí un castell, que després prengueren els sarraïns i degollaren o tallaren el cap dels seus defensors.

Només resta un bocí de torre, un portal i un tros de muralla, de tota l'obra del Castell de Santa Perpètua. La vintena de cases que formen el poblat estan esgraonades al peu de les ruïnes, damunt de les quals hom ha aixecat una església moderna, mentre

la vella, de construcció romànica, roman abandonada en el vessant de la muntanya més propera, de cara a la conca inferior de l'alt Gaià i fit a fit de la muntanya Montagut, que s'albira en el límit més llunyà.

De cada dia que passa hi ha menys habitants al llogarret de Santa Perpètua, el qual segueix la davallada normal dels llogarets de muntanya. El paisatge d'aquí és força interessant, malgrat la seva cruesa i manca de conreus. Santa Perpètua és un poblet encabit en el nucli muntanyós de les serres de Brufaganya incloses a les riberes del Gaià. Constitueix municipi amb Pontils, Vallespinosa i les masies de Montalegre, Valldeperes, Sant Magí de Rocamora, Seguer i Viladeperdius. Actualment, les cases de Santa Perpètua s'emmirallen en les aigües somortes del riu Gaià, que temps a venir les circumstàncies propícies endegaran en un pantà, que tindrà el màxim embassament sota el castell de Seguer, en l'indret on avui es forma el Gorg Negre.

A Pontils conflueixen el Gaià i rieres de Sant Magí i de Biure. La de Biure baixa de Sant Miquel de Montclar. Pontils també posseeix un castell, com ho comprova un escrit datat l'any 1063, en el qual Renard de Guillem apareix de testimoni en el conveni en què Guerau Alamany prometé jurar fidelitat a Ramon Berenguer I i Almodès, i donar-los potestat dels castells de Montagut, Querol, Piniana i Pontils.

Vallespinosa és el poblat més important d'aquest conjunt de llogarrets de l'alt Gaià. Té una situació molt pintoresca en el declivi d'alt serrat molt accidentat, al fons del qual circula la riera de Vallespinosa, que comença dessota el coll de Santa Eulàlia, límit dels plans de Pontils. Sobre aquesta riera rematen les muntanyes pròximes, en dreta cinglera o en pla inclinadíssim que presenta morros o puntes rocoses cobertes de vegetació exuberant. El poble està assegut en forma d'amfiteatre dintre un engorjat. Les cases són de rònc aspecte, i els carrers estan empedrats amb còdols aguts que són un martiri per als peus. Més aviat sembla una població pirinenca que de la *província* de Tarragona, i menys de la comarca del Penedès.

El castell de Vallespinosa, a 600 metres d'altitud, està en ruïnes. Ocupa l'indret més enlairat d'aquest poble. Les seves deixalles evoquen el record de passades èpoques en què el feudalisme era omnipotent. Cal suposar que tindria el mateix origen que els altres castells de les riberes del Gaià, cada u dels quals passà per la casa dels Cervelló i de la Llacuna. Alguns

foren fundats pels cavallers Hospitalaris de Sant Joan de Jerusalem.

Del poderiu arquitectònic del castell de Vallespinosa només es conserven dos portals romànics que formaven part d'una església del mateix estil, i algunes parets a mig caure. Segons dades proporcionades per mossèn Eusebi Ribas, aquest castell ja existia l'any 1193, relacionat amb el de Celma, per tal com es troba calendarat en documents referents a l'ordre dels Hospitalaris del Camp de Tarragona. Aquest ordre tenia la casa matriu en el castell de Celma; vingué a Catalunya en l'època del comtat de Ramon Berenguer IV i aquest comte, l'any 1143, els féu la primera donació de castells, un dels quals era el de Barberà, proper a les serres de Montagut. Fou el primer ordre de religiosos militars creat per a la defensa de la religió en terres orientals, i en instal·lar-se a la Marca d'Espanya canvià tot d'una la norma que seguien els cavallers en la cessió de terres reconquistades, la qual es fonamentava en l'obligació de repoblar-les, conrear-les i defensar-les fins al sacrifici de la pròpia existència; mentre que els Hospitalaris i Templers adquirien les terres per als beneficis espirituals referents a la vida futura no terrenal, i es dedicaven a *propagar la fe i la religió de la santa cristiandat*. L'esperit religiós que dominava en aquella època, féu que l'ordre anés estenent els seus dominis, i així com fou fundadora d'alguns castells de les riberes del Gaià, també ho pot haver estat del castell de Vallespinosa. Les gestes realitzades en aquest castell resten inèdites en els arxius.

Als peus de les darreres cases de Vallespinosa i al nivell de la riera, adolla una font d'aigua deliciosa, que pels vallespinosencs té virtuts medicinals, i és la millor de les riberes del Gaià. Ara com ara, les restes esbatanades del rosari de castells que defensaven aquestes riberes encara tenen prou força per a assenyalar llur existència. En realitat són un símbol de fortitud dels catalans d'antany; però ensems esdevenen una desillusió per als arqueòlegs. Les successives transformacions i els recents malnetements han posat l'inri a tota obra d'art que hi pogués existir.

És a propòsit anotar ací que l'alta conca del riu Gaià té el límit superior en el coll d'Aguiló, dominat perfectament pel castell de Queralt. Aquest coll esdevé la fita partionera de La Sagarra i les valls altes del Penedès, i allí comença la conca hidrogràfica del riu Gaià. És cert que els habitants de la regió meridional d'aquesta conca estan allunyats de Santa Coloma de Queralt, però

també ho estan de Vilafranca, que hom té com a capital del Penedès. Per les seves relacions humanes més peremptòries, aquests habitants acudeixen a Tarragona, Valls i Vendrell, segons la situació més propícia a les comoditats.

Aquesta mena de simplicitat veïnal existeix en altres comarques de Catalunya, alguns pobles de les quals estan distanciat del nucli de població més important que determina la capitalitat espontània. Diríeu que això és un inconvenient per a la delimitació de comarques, la qual cosa es resoluria mitjançant una mancomunitat comarcal, per tal de facilitar la resolució de les gestions inherents a la justícia i a la hisenda; sense, però, perdre la pròpia personalitat comarcal, que depèn, per sobre de tot, de la naturalesa que l'ha creada, amb totes llurs variants lingüístiques, folklòriques i artístiques.

MONTMELL I MARMELLA

Gairebé tots els pobles reclosos en els massissos muntanyosos de les riberes del Gaià tenen el seu origen en l'època de la reconquesta cristiana. En aquell temps, comprès en la novena i desena centúria, la mena de barrera natural que separa el Pla del Penedès, de La Segarra, del Camp de Tarragona i de la Conca de Barberà, s'anà poblant de castells per tal d'evitar noves allaus aràbigues al pla de Barcelona. Gairebé tot el radi de terres estès en la ribera del Gaià i als voltants del Montgat estava sota l'acció directa de la baronia de la casa de Cervelló o de la Llacuna, la qual servà llurs drets senyorials, fins a la cessió de bona part d'ells a la comunitat del Cister, establerta a Santes Creus. L'estat d'agitació, desconcert i discòrdia que portaren les contínues guerres i invasions en la Marca d'Espanya, només podia apai-vagar-se mitjançant la concòrdia i estreta unió dels individus entre si. La necessitat d'aquesta unió féu néixer el feudalisme, i l'amor i la religió convertiren la societat en una gran família al cap de la qual estava el *sobirà*, que era *príncep* per raó de la seva dignitat, *comte* pel seu càrrec i *potestat* per la seva autoritat (Bàlari i Jovany).

D'aquella època de revoltes i de feudalisme encara resta l'elo-qüència muda de les ruïnes glorioses d'alguns castells, cada un dels quals ha deixat un poble encabit en algun relleix de penya nua dels seus voltants. Alguns d'aquests pobles han desaparegut amb la desaparició dels pergamins de llur senyoria, i degut sens

MARE DE DÉU DE VILARDIDA

UN CARRER DE VILARDIDA

Clas. P. Blasi

MONTBELL. INTERIOR DE L'ESGLÉSIA

Cts. F. Blasi

CONCA DEL GAIA DES DEL CASTELL DE QUEROL

CONCA DE LA PART ALTA DEL GAIA, VISTA DES DE SANTA PERPETUA DE QUERALT

PARROQUIA DE MONIMELL

Cls. F. Biusí

Cl. F. Blasi

PARROQUIA I CASTELL DE MONTMELL

Cl. R. Finquer

CASTELL DE MARMELLA

dubte a les dificultats de treure profit dels seus terrenys esquerps, sense que els hagi retingut ni el llevat de tradició.

Montmell i Marmellà, dos reduïts llogarrets de les terres altes del Penedès, que nosaltres gosàrem anomenar serres de Montagut, també posseïen el respectiu castell. Estan situats en els darrers estreps d'aquestes serres, que tanquen la fèrtil planúria dita Manlleu de Celma, del terme d'Aiguamúrcia, i els seus castells esdevien defenses del país. En un principi serviren per aturar l'allau de la moreria per la banda d'occident i per la banda d'orient respectivament.

L'ascensió al castell de Montmell és fàcil i relativament còmoda, perquè una bona carretera que surt del Vendrell deixa a la Juncosa, un llogarret de poques cases esgraonades precisament en el vessant Sud de la serra de Montmell. La Juncosa tingué origen en l'abandó en què caigué el poble de Montmell, creat a l'empar de la baronia de Cervelló, emplaçat als peus del castell les ruïnes del qual s'albiren al cim d'un serrat de configuració semblant a una immensa sina de dona ajaguda de cara al cel.

Les cases de la Juncosa s'enfilen muntanya amunt, com prenent fugir del baix Penedès. Estan emplaçades a 400 metres d'altitud, al redós d'una esglesieta petita i senzilla, en espera d'una altra en construcció, i a l'espona d'una vall amb conreus esplèndids, que s'allarguen d'una planura un xic accidentada i ben proveïda de regadius.

Contemplàrem aquest paisatge en l'avinentesa d'una pluja caiguda el dia anterior. L'aigua encara cantava pertot arreu en regalims i escorrialles. Unes boires privaven els raigs solars. No permetien ni una esclatxa, ans al revés, els núvols s'anaven engreixant de mica en mica, i corrien d'ací i d'allà com si cerquessin indret a propòsit per a descarregar llur prenyat aquós, que bé hauria pogut caure damunt les nostres espatlles.

D'antuvi, aquests núvols es resistien tenaçment a cedir sota l'empenta dels raigs solars, però després fruïrem d'una bona solellada i de l'ambient lúcid. Aleshores, l'espectacle de la natura esdevé més bell, i a cada enlairament es presenta un nou encís. Les cases de la Juncosa, meitat d'or i meitat d'argent, jeuen en el vessant iniciat als nostres peus; enllà, zigzagueja la carretera com si fos una ratlla de guix damunt un tauler; més lluny s'albira el trenc del coll de Santa Cristina, gairebé sota el mantell negrós dels pins raquítics, i al fons de tot s'entenen les terres planes del Penedès i el Camp de Tarragona, limitats per la línia blava de la Mediterrània.

Assolim la parròquia antiga de Montmell. Ni un moment perdem d'albir la magnificència del paisatge desenrotllat a la plana, on tot és alegria i beaurança. A l'església de Montmell tot és soledat; les terres de secà, aspres i assolellades esdevenen poc propícies als conreus, i les aigües es filtren ràpidament per entre les clivelles de la muntanya.

L'església, el cementiri, la casa rectoral i una masoveria resten de tot l'antic poble de Montmell. La casa rectoral va caient, ara un sostre, ara l'altre, empesa per l'abandó; la masoveria anexa també està deshabitada; el cementiri és fet un herbassar; fa molts anys que ni una engruna de vida dóna alè humà a aquest reduït caseriu el conjunt del qual forma un aplegament d'interès per al visitant. Davant d'aquestes parets encara sòlides, el pensament vola pels temps de l'avenir sense adonar-se'n, i hom resta astorat i commogut per la temença de la pròxima o llunyana destrucció, sobretot de l'església, dintre la qual hi ha alguns retaules estil renaixement ben conservats.

Comptat i debatut, aquesta soledat és presagi de l'abandó i fins de la negligència en perjudici de l'art i de l'arqueologia. La feligresia encara roman addicta a la vida secular de la parròquia. Però, demà, quan d'aquesta desapareguin les poques romanalles religioses que trontollen al pes del modernisme, la gent d'aquestes masoveries abandonaran llurs vernacles llars, de la mateixa manera que abandonaren la primitiva capella romànica, les quatre parets de la qual estàn encabides en un relleix de penya de sota el castell de Montmell.

Amb el cap regat per la suor, el cos vinclat endavant per les contínues batzegades i els peus masegats per les pedres a mig caure, hom assoleix les restes esbatanades de l'esmentat castell. Aquí no hi ha cap soplug; de deixes d'art, tampoc. El seu origen recolza en el mateix llinar en què recolzen la majoria de castells aixecats en el rosari de cims de les riberes del Gaià, del fons de les quals ixen de tant en tant excessives extensions calcàries, on les aigües s'escorren sense deixar saó, l'arbre és rar, el conreu es fa difícil i els pobladors en fugen.

Passats alguns anys, el castell de Montmell haurà desaparegut del tot. Malaguanyat, perquè aquestes ruïnes enclouen trossos inoblidables de la història de la nostra terra. Del seu origen, es troben dades l'any 974, en què els bisbes Vivas i Aeci, de Barcelona, concediren la carta de poblament als terrenys llindants amb l'esmentat castell de Montmell, per tal d'assegurar aquí els drets

adquirits per la mitra. Aquests terrenys foren cedits als habitants del castell i als qui en el successiu hi anessin a habitar; declarant que ells i els fills dels seus fills estarien eternament lliures del jou de servidor.

Es possible que aquesta concessió més tard tingués relació amb l'època en què Ramon Berenguer III donà al bisbe de Barcelona, Oleguer, la ciutat de Tarragona i la seva comarca, per tal que les poblés. Aquest esdeveniment s'escaigué als 23 de gener de 1118. La història ens assabenta que Oleguer, *amb la seva alta mitra, presideix la tasca de reconstrucció de la nostra pàtria... L'acèfala Catalunya d'aquell temps, per Oleguer va recobrar el cap i la consciència*. El bisbe de Barcelona, Oleguer, arquebisbe i reconstructor de Tarragona, i més tard canonitzat Sant Oleguer, es un dels personatges més importants, que tingué una gran influència en els grans fets polítics dels regnats de Ramon Berenguer III i Ramon Berenguer IV, dels quals fou conseller i inspirador.

Barrancs, matolls i tronc obstrueixen el camí de baixada a la vall que mena a Aiguaviva i al Penedès. Algunes masoveries alegren aquest trajecte, que pren diverses tonalitats a mesura que avancem. Tan aviat es presenta gemat com agrest. Dirieu que paulatinament hom entra en un terreny diferent. Anem fruit dels inicis d'un canviament del paisatge en sentit de millorament. Després de travessar el poblat d'Aiguaviva, passem per sota el castell de Marmellà, darrer baluard fortificat dels massissos muntanyosos de les riberes del Gaià, per la banda de Llevant, i travessem el coll de les Ventoses. D'aquí descendim tot dret al pla.

Abans, però, pugem als Castellots de Sant Miquel de Marmellà. Llevat d'alguna paret emmerletada, que forma típica muralla, i de la capella romànica, petita i fonda, de volta de canó encanyissada, amb interessants pintures murals bizantines, possiblement del segle XII, tota la resta són ruïnes. Un esmenussall de parets i de pedres caigudes ho cobreix tot. Es llàstima que no hi hagi ningú que llanci una mirada compassiva sobre les pintures murals alludides, que a despit dels retocs severs fets en el segle XVII, són úniques en el seu gènere i d'indubtable importància arqueològica. Si no s'hi és a temps, aquestes interessants pintures desapareixeran a no trigar gaire.

Segons l'historiador Pujades, l'església de Marmellà i el seu castell annex, foren donats a 3 de les calendes de març de l'any 1148 per Guillem de Torroja, bisbe de Barcelona, amb consenti-

ment de Bernat, arquebisbe de Tarragona, a l'església de Sant Ruf, de canonges regulars de Sant Agustí. Aquests anaren a establir-s'hi, i possiblement d'aleshores daten les pintures de la capella, per tal com hi estan representades algunes figures monacals.

A l'abril de l'any pròxim, Ramon Moxet, que tenia drets sobre dit castell, consentí la donació relatada, i la confirmà en remei de la seva ànima i dels seus. Hi aportà, demés, alguns llegats.

Després, el castell de Marmellà amb la capella anexas, passà a ésser unit al Monestir de Santa Maria de Terrassa, que era del mateix ordre de Sant Ruf, fins que als 7 de les calendes de març de l'any 1241, el prior de dit monestir el traspassà a Guillem de Cadireta.

Les ruïnes d'aquest castell s'aixequen al voltant de la riera anomenada de les *Encantades* o *plana de les bruixes*, damunt un estrep espadat, circumdat per la riera de Marmellà en forma de península. Conta la tradició que anys enrera, les nits de lluna, hom sentia cantar les fades en aquest indret, i hom veia com elles estenien la roba blanca per aquests fondals. Generoses i amables convidaven amb menjars suculents als qui passaven per les *Encantades*, llavors frondoses i exuberants de vegetació, mentre avui gairebé estan nues d'arbreda.

En Maspons i Labrós, en relatar una excursió realitzada per aquests indrets l'any 1845, diu: «Per allí passa el camí que del Penedès es dirigeix a Marmellà i a les muntanyes de Montagut». Cal fer notar ací la pruija del notable escriptor esmentat a excloure del Penedès les muntanyes de Montagut; es a dir, a separar el Penedès de les terres altes occidentals, encabides accidentalment dintre aquesta comarca. Això corrobora que no és gens aventurat el donar el nom de serres de Montagut a aquestes terres altes, que nosaltres també distingim amb el nom de riberes del Gaià.

I el castell de Marmellà, juntament amb els de Calders, Vespetlla, Creixells, Tamarit i Calafell, formaven la guarda d'aquestes riberes per la banda de Llevant; mentre per la banda del Nord, tenien el castell de Montagut, el de Queralt, el de Querol i el de Salmella, que foren un consol per als cristians, car aturaven l'allau mora que havia anat reculant, reculant, fins a fer-se forta en el seu darrer baluard dels massissos muntanyosos de Prades, i, més tard, reclosa entre les parets del castell de Ciurana, d'on foren expulsats per en Berenguer IV l'any 1153, després d'un seguit de fets heroics.

LLEVAT D'EXCURSIÓ

En terminar la darrera etapa de l'excursió efectuada per les riberes del Gaià, en traspassar els límits de la banda Sud-Oest, hom constata una paulatina transformació de les característiques d'aquestes terres. Tanmateix, en assolir el Coll de les Ventoses, situat en aquests límits, hom s'adona de l'entrada al Penedès. El puig de Castellví de la Marca, diu En Balari i Jovany, és l'últim de les serres de Foix i de Montagut, que avança envers el Penedès, i no té cap muntanya al davant. El castell era petit i dominava el centre occidental de la comarca del Penedès.

En els relats anteriors referents a les excursions efectuades per altres indrets d'aquestes riberes, hem procurat de fer notar també l'existència d'una transformació paral·lela als organismes naturals, en relació amb l'evolució geològica del terreny i a les coses humanes.

La determinació comarcal del conjunt de termes municipals compresos dintre les valls altes del Penedès, és sumament imprecisa. I més encara, si hom pretén donar una delimitació definitiva i a gust de tothom. Així i tot, la pruija, potser massa atrevida, de destriar del Penedès les terres altes, atribuïdes paradoxalment a aquesta comarca, sens dubte obrirà nous horitzons a l'estudi comarcal català, ara com ara més platònic que utilitari.

Recolzats incidentalment en la comarca natural, la geologia, la configuració del terreny, el clima, la vegetació, les relacions humanes, sense excloure del tot la història, hem pretès oferir una pila de suggestions i obrir un parèntesi, sobretot, referent a les riberes del Gaià, que segons hem indicat en el curs d'aquestes notes, alguns historiadors i excursionistes anomenen serres de Montagut.

En aquest plet tan complex, en què la disconformitat és manifestada a cada moment, ens hem limitat a retreure fets, exposar dades i citar noms que han estat motiu d'observació durant les nostres excursions per diferents indrets d'aquestes serres, sense ànim d'intervenir en cap polèmica ni menys de suscitar-la. La delimitació de comarques, la determinació de la fesomia espiritual i material d'una comarca és un afer més seriós que el posar simplement de manifest algunes característiques d'una determinada serralada, per extensa que sigui, baldament la utilitat de tal delimitació, depengui de la seva objectivitat, com ja hem esmentat anteriorment. Avui per avui, donats els mitjans fàcils, ràpids i còmodes de les comunicacions entre comarques, aquesta objectivitat

cal que sigui ben estudiada, i sense menysprear el folklore, el sentiment i la història, cal que sigui estudiada a través del seu aspecte econòmic i administratiu amb preferència.

En la delimitació de les comarques catalanes han d'intervenir els propis comarcans, com una mena de sacerdoci de l'excursionisme. Al cap i a la fi, ells han d'ésser els que han d'esmerçar activitats en la reconstrucció de l'autonomia comarcal i els definidors en els afers de la casa llur; ben penetrats, això sí, d'una disciplina científica que els permeti d'opinar i judicar sense apassionaments. La comarca és un fet que neix de la naturalesa; és una força espiritual que cal que sigui redimida, perquè amb la solució del problema comarcal quedarien resolts una colla d'altres problemes. Sobretot despertaria alguns trossos de Catalunya que encara romanen adormits sota el pes feixuc d'una estructuració política artificial, imposada per les Corts de Cadis, com una mena d'inri a les pretensions regionals o federatives.

Nosaltres ens decanem pels que opinen que, allà on hi hagi muntanyes, els rius no han de delimitar les comarques, si de cas les reguen. Els rius mai no poden constituir la perifèria d'una comarca. Si fos aquesta la norma de delimitació comarcal, alguns pobles serien dividits, comarcament parlant, per estar emplaçats a banda i banda de riu, com succeïx en els poblats de Santa Coloma de Queralt i de Pont d'Armentera, ambdós inclosos en les riberes del Gaià.

En el cas concret de les serres de Montagut, cal fer una distinció. Ens inclinem a acceptar el riu Gaià com la ratlla divisòria del camp de Tarragona amb les dites serres, tant pel llevat de tradició com pel traçat del llit de l'esmentat riu. El Gaià, en el trajecte de Pont d'Armentera fins a la mar, o sigui, en el seu recorregut inferior, forma un esvoranc ben característic per a poder ésser considerat com una fita, tot i la divisió de termes que això representa. Però, és evident que la conca hidrogràfica de l'alt Gaià, que comprèn de Pont d'Armentera a Santa Coloma de Queralt, no pot assenyalar límit comarcal.

Entretant, els definidors de comarques encara no han decidit posar-se d'acord. La visió del problema comarcal continua essent una cosa complexa, difícil d'aclarir i plena de suggestions. Sobre tot, quan hom tracta de resoldre'l per tal que esdevingui adaptable a les necessitats administratives en l'hora de la nova estructuració de la Catalunya lliure i constituïda en Estat.

F. BLASI VALLESPINOSA

Itineraris d'algunes excursions fetes per Socis del CENTRE *

EXCURSIONS EFECTUADES DES DEL CAMPAMENT OFICIAL DE LA SECCIÓ D'ESPORTS DE MUNTANYA, INSTAL·LAT A L'ESTANY DE SANT MAURICI, PER LES SENYORES NÚRIA TARRUELLA DE MASSÓ, PILAR REGÀS DE TURULL, ASSUMPCIÓ PUJOL D'ARMENTERAS; SENYORETES MONTSERRAT TARRUELLA; RAIMUNDA, MAGDALENA I RENÉE MASSÓ; MERCÈ, MARIA I NÚRIA DE QUADRAS; PILAR TURULL, I SENYORS JOAN GARCIA, JOAN MASSÓ, SEBASTIÀ SARRÓ, JOSEP ABADAL, PERE GUARDIA, XAVIER RIBÓ, IGNASI DE QUADRAS, JOAN QUERALT, EUGENI MORA, FÈLIX TURULL, JORDI TURULL, MARC ARMENTERAS, SEBASTIÀ ALBERICH, MIQUEL LIZARITURRI, LLUÍS M.ª RIFÀ, JOSEP M.ª ESTASEN, WILFRED MULLER, CELS GOMIS, JOSEP M.^a ROS, ELIODOR ORFILA, JOAN BRUNET I SANTIAGO CODINA, DEL 4 A L'11 DE JULIOL

4 juliol.—Barcelona, Espot.

5 juliol.—Espot, Sant Maurici; instal·lació del campament.

6 juliol.—a) Pic de Peguera.—b) Pic de Ratera.

7 juliol.—a) Basiero Oriental.—b) Basiero Occidental.—c) Encantats Occidental.

8 juliol.—a) Pic del Portarró, Caldes de Boí.—b) Encantats Occidental.—c) Peguera.

9 juliol.—a) Caldes de Boí, estanys Gèmena, Comoloformo, Biciberri, Caldes de Boí.—b) Ratera.—c) Subenulls.

10 juliol.—a) Caldes de Boí, estany Travessany, port de Colomés, Estany Major de Colomés, camp de Tredós, vall de l'Aiguamoix, Salardú.—b) Encantats Occidental. Es desfà el campament. Retorn a Espot.

11 juliol.—a) Salardú, amb auto pel port de la Bonaigua a la Guingueta, a reunir-se amb el grup que ve del campament.—b) Espot, Guingueta. Auto a Barcelona.

* En aquesta secció solament esmentem els itineraris que tenen marcat interès per tractar-se de regions poc visitades pels nostres consocis, les quals han estat recorregudes durant l'estiu del corrent any 1931.

EXCURSIÓ EFECTUADA PELS SENYORS ANTONI SERRAHIMA I IGNASI ESCUDÉ DEL 9 A L'11 DE JULIOL

9 juliol.—Barcelona, Viliella.

10 juliol.—Viliella, Tossa Bovina, coll de Perafita, estanys de la Pera, Viliella.

11 juliol.—Viliella, barraca dels Esparvers, La Muga, Viliella.

EXCURSIÓ AL PIRENEU CENTRAL EFECTUADA PELS SENYORS PERE VIVES, JOAQUIM CARRERAS, PAU BADIA I JOAN MIS, DE L'11 AL 25 DE JULIOL

11 juliol.—Barcelona, Osca.

12 juliol.—Osca, Panticosa.

13 juliol.—Panticosa, pics de l'Infern, port de Marcadaou, refugi Wallon.

14 juliol.—Descans (mal temps).

15 juliol.—Refugi Wallon, agulles de Chabarrou, coll dels Mulets, refugi Baysellance.

16 juliol.—Refugi Baysellance, Pique Longue de Vignemale, Montferrat, barraca de Port Vell.

17 juliol.—Barraca de Port Vell, pic de Brazato, pic de Tablato, Panticosa.

18 juliol.—Panticosa, Sallent.

19 juliol.—Sallent, Furqueta de Piedrafita, refugi de Piedrafita.

20 juliol.—Ascensió al Balaitous per la Bretxa Latour, refugi de Piedrafita a Sallent.

21 juliol.—Sallent, port de Somport, Eaux Bonnes.

22 juliol.—Eaux Bonnes, Pau, Bayona, Biarritz (auto).

23 juliol.—Saint Jean de Luz, Saint Jean de Pied de Port (auto).

24 juliol.—Saint Jean de Pied de Port, coll de Roncesvalles, Saragossa (auto).

25 juliol.—Saragossa, Barcelona (auto).

EXCURSIONS EFECTUADES DES DE VILIELLA PELS SENYORS JAUME ESTEVE, JOSEP CASTELLS I CARLES BERTRAND, EL 13 I 17 DE JULIOL

13 juliol.—Viliella, La Muga, coll de Vallcivera, cresta de Pessons, pic de Montmalús, barraca dels Esparvers, Viliella.

17 juliol.—Ascensió al pic de Campcardós des de Viliella.

EXCURSIÓ A LA Cerdanya i Andorra efectuada pel senyor VICENS
LABARTA, DEL 15 AL 21 DE JULIOL

- 15 juliol.—Barcelona, Tossa de Carol, coll de Puimorens, Porté.
16 juliol.—Porté, vall de Campcardós, Pic Negre d'Envalira,
port de Font Negra, port d'Envalira, Soldeu.
17 juliol.—Soldeu, estanys de Pessons, coll de Pessons, cim dels
Pessons; retorn a Soldeu.
18 juliol.—Soldeu, Canillo, Encamp.
19 juliol.—Encamp, estany d'Engolasters, Escaldes, Seu d'Ur-
gell, Querforadat.
20 juliol.—Querforadat, Canal Baridana, pic de les Tres Cana-
letes, puig de la Canal Baridana, canal del Quer, coll d'Oruga,
Querforadat.
21 juliol.—Querforadat, pont de Bar, Puigcerdà, Barcelona.

EXCURSIÓ EFECTUADA PELS SENYORS JOAN TORRAS, CEBRIÀ TARRATS
I ALTRES COMPANYS, DEL 17 AL 23 DE JULIOL

- 17 juliol.—Núria, pic d'Eyna, torre d'Eyna, cambres d'Ase,
Mont Lluís.
18 juliol.—Mont Lluís, Font Romeu, Ax les Thermes.
19 juliol.—Ax les Thermes, Acuzat, Orris de Pujol.
20 juliol.—Orris de Pujol, Orris de Carlat.
21 juliol.—Orris de Carlat, port de Rat, Serrat, Ordino.
22 juliol.—Ordino, pic de Casamanya, Les Escaldes.
23 juliol.—Les Escaldes, Barcelona.

EXCURSIÓ A LA PICA D'ESTATS EFECTUADA PELS SENYORS CONRAD CER-
NIC, ROSSEND FLAQUER, PERE GUASCH I ALTRES COMPANYS, DEL 25 DE
JULIOL A L'1 D'AGOST

- 25 juliol.—Barcelona, Tàrraga, Sort, Llavorsi, Tàrraga.
26 juliol.—Areo, Bordes de La Rebuira, estany de Baborta; re-
torn a La Rebuira.
27 juliol.—La Rebuira, pleta de Basello, vall de Sotllo, Pic
Oriental d'Estats, La Rebuira.
28 juliol.—La Rebuira, pleta de Boet, La Rebuira.
29 juliol.—La Rebuira, port de Sotllo, pica d'Estats per la pa-
ret N., port de Sotllo, La Rebuira.
30 juliol.—La Rebuira, pleta de Boet, pic de Noris, Tor.

31 juliol.—Port Negre, Arinsal, La Massana, Les Escaldes.

1 agost.—Les Escaldes, Andorra, Barcelona.

EXCURSIÓ ALS ALPS FRANCESOS EFECTUADA PELS SENYORS PAU BÀDIA, ALBERT OLIVERAS, IGNASI DE QUADRAS I JOAN ROIG, DEL 15 AL 24 D'AGOST

15 i 16 agost.—Barcelona a Grenoble, La Bérarde, refugi de Temple-Ecrins.

17 agost.—Refugi al coll de la Temple (3.283 m.), retorn pel mal temps, refugi, i refugi de la Pilatte o Gioberney.

18 agost.—Refugi de la Pilatte, coll dels Baus (3.380 m.), retorn pel mal temps, refugi, i refugi de Temple-Ecrins.

19 agost.—Refugi Temple-Ecrins, coll de la Temple, pic Colidge (3.756 m), coll, refugi, La Bérarde, Les Etages.

20 agost.—Mal temps a Les Etages.

21 agost.—Les Etages a La Bérarde, i refugi del Promontoire (3.092 m), amb mal temps.

22 agost.—Refugi a la bretxa de la Meige (3.358 m.) i La Grave. Mal temps.

23 i 24 agost.—Retorn pel mal temps. La Grave, Grenoble, Barcelona.

EXCURSIÓ A LA MALADETA EFECTUADA PEL SENYOR ENRIC BUFILL I ALTRE COMPANYY DEL 15 AL 31 D'AGOST

Barcelona, Benasc, vall de Vallibierna, cabana de Llosàs, campament.

Pics de Vallibierna, campament.

Pics Russell, Cresta Tempestats fins a la Bretxa Russell, descens per la canal de la bretxa (vessant meridional), campament.

Bretxa segona de Llosàs, gelera i coll de Corones, pic d'Aneto, La Renclusa, estany de Paderna, dent d'Alba, coll de Cregüenya, estanys de Corones, vall de Vallibierna, campament.

Bretxa inferior de Llosàs, estanys de Corones, coll de Cregüenya, canal del Coll Maleït, Coll Maleït, Maladeta Oriental, coll de Corones, bretxa inferior de Llosàs, campament.

Vall de Vallibierna, Benasc.

EXCURSIÓ AL PIRENEU CENTRAL EFECTUADA PELS SENYORS PLANS, LLORENS I PUNTAS, EN EL MES D'AGOST

Barcelona, Arties.

Arties, refugi de la Restanca.

Refugi de la Restanca, port de Güellicrestada, tuc del Montarto d'Aran, port de Caldes, refugi de l'Estany Major de Colomés.

Refugi de l'Estany Major de Colomés, port de Caldes, Caldes de Boí.

a) Caldes de Boí, Comoloformo, Rio Malo, Caldes de Boí.

b) Caldes de Boí, Comoloformo, vall de Biciberri, Hospital de Viella.

a) Caldes de Boí, Pont de Suert, Barcelona.

b) Hospital de Viella, tuc de Mulleres, La Renclusa.

La Renclusa, pic d'Aneto, pic de La Maladeta, La Renclusa.

La Renclusa, Benasc, Barcelona.

EXCURSIÓ A LA VALLFERRERA EFECTUADA PEL SENYOR JOSEP TORENT,
DEL 3 AL 10 DE SETEMBRE

3 setembre.—Barcelona, Llavorsí.

4 setembre.—Llavorsí amb auto a Areo, ascensió al Monteixo, descens a la vall del Tor, Tor.

5 setembre.—Tor, Port Vell, pic de Sanfons, estanys de Vallagua, pla de Boet, La Rebuira.

6 setembre.—La Rebuira, cercle de Baborta, pic de Llats, La Rebuira.

7 setembre.—Le Rebuira, Areo, Alins.

8 setembre.—Mal temps.

9 setembre.—Alins, vall de Bruixedo, pic de Saloria, vall de Saloria, Os de Balaguer, vall d'Os, Vixissarri, Sant Julià de Lòria, Andorra.

10 setembre.—Andorra, Barcelona.

EXCURSIÓ A ANDORRA EFECTUADA PELS SENYORS JOSEP M.ª NOVELLAS,
LLORENS I JOSEP PUNTAS, DEL 5 AL 8 DE SETEMBRE

5 i 6 setembre.—Barcelona a Auzat en tren i auto, Auzat als Estanys Forcats, ascensió al Tristanya i descens a Serrat.

7 setembre.—Serrat, ascensió al Serrera, Soldeu.

8 setembre.—Soldeu, port de Fra Miquel, Hospitalet, Barcelona.

TAULES

(Els números indiquen les pàgines)

TAULA GENERAL

GENERALITATS

AMADES, JOAN.— <i>Imatges meravelloses</i>	221
BLANCHARD, RAOUL. CRISTOFOR CARDÚS, trad.— <i>Un Mètode de Geografia urbana</i>	17
BLASI I VALLESPINOSA, F.— <i>L'alta conca del riu Gaià</i>	151
— <i>Mèrida arqueològica</i>	69
— <i>Riberes del Gaià</i>	333, 365
— <i>Santiago Rusiñol, excursionista</i>	229
DANÉS I VERNEDAS, JOAN.— <i>Les valls del Flamisell i No-guera del Tor</i>	153, 186, 197, 265, 297
<i>Diada de Sant Jordi. Festa Patronal i de la Medalla d'Or</i>	134
DURAN I CAÑAMERAS, FELIU.— <i>Rosanes</i>	121
— <i>Un capítol de l'Història de l'escultura medieval catalana</i>	55, 81
<i>Estació Meteorològica de Viella</i>	36, 68, 100, 132, 164, 228, 264, 364
<i>Festes jubilaris de Montserrat</i>	35
<i>Filologia de noms geogràfics</i>	66, 127, 226
FONTANET, JOSEP.— <i>La cinematografia d'aficionat</i>	89
GALLARDO I GARRIGA, ANTONI.— <i>La solució del mapa comarcal de Catalunya</i>	194, 216
GARRUT, JOSEP.— <i>A la memòria de Mossèn Josep Gudiol</i>	165
GILI, MONTSERRAT, trad.— <i>Corredors escandinaus i corredors alpins</i>	53
GUILERA, JOSEP M. ^a — <i>Acampades i excursions per l'Alt Pirineu. Vuit dies de campament a la Vall d'Astós</i>	101
— <i>Regles d'etiqueta entre els esquiadors</i> . Trad.	351
<i>Homenatge a En Joaquim Cabot i Rovira</i>	97
<i>Itineraris d'algunes excursions fetes pels socis del CENTRE</i>	387
MASPONS I ANGLASELL, F. <i>L'arc de Sant Martí de nit</i>	353
<i>Medalla d'Or del CENTRE E. DE C.</i>	133
MITJANA DE LAS DOBLAS, ENRIC.— <i>La casa dels Colom a Barcelona</i>	354
OLIVERAS I FOLCH, ALBERT.— <i>Pels Alps del Valais. Breithorn (4171 m.)</i>	5, 37
<i>IV Saló Català de Fotografies de Muntanya</i>	214

RUSIÑOL I PRATS, SANTIAGO.— <i>El castell de Centelles, impressions i paisatges</i>	250
— <i>Impressions d'una excursió al Taga, Sant Joan de les Abadesses i Ripoll</i>	230
Sessió necrològica a la memòria de Mossèn Josep Gudiol	169
VIA, LLUÍS.— <i>Pel Montseny amb Mossèn Cinto</i>	288

BIBLIOGRAFIA

ALBAREDA, DOM ANSELM M. ^a .— <i>Història de Montserrat</i>	359
AMADES, JOAN.— <i>Astronomia i Meteorologia Populars</i>	67
ARCO, RICARDO DEL.— <i>Costumbres y trajes en los Pirineos</i>	129
CAULA, FRANCESC.— <i>Les Parròquies i Comuns de Santa Eulàlia de Begudà i Sant Joan les Fonts (Notes històriques)</i>	98
COL·LECIÓ ALBUM MERAVELLA.— <i>Andorra, Vol. III</i>	263
GALLARDO I GARRIGA, ANTONI I RUBIÓ I TUDURI, S.— <i>La Farga Catalana</i>	227
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS.— <i>Memòries Vol. III. J. Puig i Cadafalch. La Geografia i els Orígens del Primer Art Romànic</i>	331

LAMINES

I.—Zermatt i Mont Cervin. Cresta del Breithorn des de la Gelera de Gorner	8-9
II.—Geleres de Gorner i de Teodul, Breithorn, Petit Cervin i Coll de Teodul. Gelera de Teodul	8-9
III.—Gelera de Teodul, Petit Cervin i coll de Teodul. Mont Cervin i Dent Blanche des de la gelera superior de Teodul.	8-9
IV.—Coll de Teodul i refugi italià Principe de Piemonte o de Teodul. Gelera de Teodul, Massís dels Mischabels i Rimpfischhorn, des del coll de Teodul.	8-9
V.—Breithorn i Petit Cervin des del Teodulhorn. Dent d'Herens, Mont Cervin i Dent Blanche des del Plateau del Breithorn	12-13
VI.—Mont Rose, Lyskamm, Pólux i punta E. del Breithorn des del Breithorn. Rimpfischhorn, Stralhorn, Weisssthor, massís del Mont Rose i gelera del Gorner, des del Breithorn	12-13
VII.—Mont Cervin entre la Dent d'Herens i la Dent Blanche, des del Breithorn. Breithorn i Petit Cervin des de Gandegg	12-13
VIII.—Mont Cervin o Matterhorn des de Gandegg. Mas-	

sís del Mont Rose i Weisssthor des de la cabana de Gandegg	12-13
IX.—Ober-Gabelhorn, Moming o Zinal de Rothorn i Weissshorn, des del Breithorn. Zinal de Rothorn i Weissshorn des de Riffelberg	40-41
X.—Bordes de Schalliberg, camí del refugi de Weissshorn. Dom i Taeschorn	40-41
XI.—Refugi de Weissshorn i Dom. Weissshorn des del Refugi, Gelera de Schalliberg	40-41
XII.—Moming i gelera de Hohlicht, des del Refugi del Weissshorn. Ascensió al Weissshorn per la cresta E.	40-41
XIII.—Ascensió al Weissshorn per la cresta E. Sentinella.	44-45
XIV.—Ascensió al Weissshorn per la cresta E. Al fons el Dom.	44-45
XV.—Prop del cim del Weissshorn. Panorama des del Weissshorn: Lyskamm, Breithorn, Cervin i Mettelhorn.	44-45
XVI.—Panorama des del Weissshorn: Massís del Dom. Aresta del Bisshorn	44-45
XVII.—Mèrida: Casa de Vera. Pont romà sobre el riu Guadiana	76-77
XVIII.—Mèrida: Aqueducte romà anomenat del Miracle. Passadís d'entrada al teatre romà.	76-77
XIX.—Mèrida aspecte general del teatre romà. Columnes del cos superior de l'escenari del teatre romà	76-77
XX.—Mèrida: Escenari del teatre romà. Porta de comunicació del teatre romà amb l'amfiteatre	76-77
XXI.—Mèrida: Amfiteatre romà. Columna de Santa Eulàlia.	77-77
XXII.—Mèrida: Temple dedicat a Santa Eulàlia. Porta de l'església de Santa Maria	76-77
XXIII.—Mèrida; Interior de l'església de Santa Maria. Plasència-Càparra: Arc romà de quatre cares.	76-77
XXIV.—Mèrida: Museu	76-77
XXV.—Pont de Cubere. Campament a la vall d'Astós	108-109
XXVI.—El Posets des del pont d'Oò. Pic del Portilló i Séhl dera Baco des de sota el Perdiguero.	108-109
XXVII.—Estany glaçat de Literola i Maladeta	108-109
XXVIII.—Regió de Caillaouas i Posets des del pic d'Hourgade. Refugi de Caillaouas. Cresta Lezat-Crabioulés des del Portilló d'Oò.	108-109
XXIX.—Pic i regió lacustre de Gourgs Blancs des del pic d'Hourgade. Posets des del Perdiguero	116-117

XXX.—Llac de Gourgs Blancs. Llac i refugi de Cailaouas.	116-117
XXXI.—Pics Lezat, Crabioulès i Perdiguero des de prop del port d'Oò. Gelera i pic Séhl dera Báco. Pujada als Gourgs Blancs.	116-117
XXXII.—Agulles de Perramo. Perdiguero des d'un dels estans de Baticielles	116-117
XXXIII.—Sant Jordi	140-141
XXXIV.—Castell de Seguer. Santa Perpètua de Queralt	152-153
XXXV.—Vallespinosa	152-153
XXXVI.—Embassament de Susterri, Detall del Flamisell. prop de Molins	160-161
XXXVII.—Tuberia forçada i Central Eléctrica de Molins. Vall del Flamisell	160-161
XXXVIII.—Mossèn Josep Gudiol i Cunill	172-173
XXXIX.—Installació hidro-elèctrica de Capdella	188-189
XL.—Central Elèctrica de Capdella i vall del Flamisell Montseny de Pallars	188-189
XLI.—Estangento. Regió de Capdella des del port de Peguera	188-189
XLII.—Regió lacustre de Capdella	188-189
XLIII.—Estany Saburó. Estany de la Coromina	204-205
XLIV.—Tossal dels Morters i Vall del Flamisell	204-205
XLV.—Interior de la Central hidroelèctrica de Capdella. Carrer d'Espui.	204-205
XLVI.—Ramats al port de Rus. La Maladeta des del port de Rus.	204-205
XLVII.—Taüll. Església de Bohí	212-213
XLVIII.—Vall del riu Tort, Caldes de Bohí	212-213
XLIX.—Cercle de Gavarnie	216-217
L.—Vall d'Eina	216-217
LI.—Port de la Bonaigua	216-217
LII.—Els encantats	216-217
LIII.—Port de la Bonaigua	216-217
LIV.—Cercle Colomés	216-217
LV.—El Pireneu des del cim del Taga	244-245
LVI.—Llac de Cavallers. Cascada de Cavallers	272-273
LVII.—Vall del riu Tort. Cascada del riu Tort.	272-273
LVIII.—Tuc de Colomés. Crestes de l'Infern i Cómolos Bienes al fons	272-273
LIX.—Estany Travessany. Estany Negre i Cómolos Bienes	272-273
LX.—Gelera del Cómoloforno i Montarto al fons. Església d'Erill	280-281

LXI.—Església de Caldes de Bohí. Verge de Caldes de Bohí	280-281
LXII.—Pont de Suert. Església de Santa Maria de Taüll.	312-313
LXIII.—Estany dels Monjos i Montaró de Caldes. Cim del Comoloformo	312-313
LXIV.—Estany Gémenes. Biciberri i serra del Comoloformo	320-321
LXV.—Riu de Sant Nicolau. Estany de la Llebreta	320-321
LXVI.—Sant Esperit. Aigües Tortes	324-325
LXVII.—Estany Llong. Portarró d'Espot	324-325
LXVIII.—Encantats. Camí de Sant Maurici. Port de Ratera al fons.	328-329
LXIX.—Estany de Sant Maurici i muntanyes de Colomès.	328-329
LXX.—Muntanya i plans de Montagut. La Llacuna. Plaça	340-341
LXXI.—La Llacuna. Entrada a la plaça. Montagut. Església	340-341
LXXII.—Montagut. Interior de l'església. Querol. Vista del poble i el castell	340-341
LXXIII.—Vespella. Església parroquial. Vista del poble.	340-341
LXXIV.—Un jai de les riberes del Gaià	348-349
LXXV.—Parròquia de Valldossera. Sant Magí de la Brufaganya	348-349
LXXVI.—Valldossera. Imatge que es venera a la parròquia. Sant Magí de la Brufaganya	348-349
LXXVII.—Les Fonts de Sant Magí de la Brufaganya. Vall d'Aiguaviva	348-349
LXXIX.—L'àvia del mas d'En Félix. Les Piles. Vista de la població	372-373
LXXX.—Castell d'Orpí. Santa Coloma de Queralt. Campanar de l'església parroquial.	372-373
LXXXI.—Santa Coloma de Queralt. Porta d'accés a la església de l'ex-convent de Santa Maria de Bell-lloc. Castell de Seguer.	372-373
LXXXII.—Santa Perpètua de Queralt, Parròquia de Montmell	372-373
LXXXIII.—Mare de Deu de Vilardida. Un carrer de Vilardida	380-381
LXXXIV.—Montmell. Interior de l'església. Conca del Gaià des del castell de Querol	380-381
LXXXV.—Conca de la part alta del Gaià, vista des de Santa Perpètua de Queralt. Parròquia de Montmell	380-381
LXXXVI.—Parròquia i castell de Montmell. Castell de Mar-mellà	380-381

GRAFICS

Mapa Comarcal de Catalunya	196, 219
El Taga des de la vall de Ribes	232
Tipus de la vall de Ribes: Una vella. Un jaio.	235, 236
Monestir de Ripoll: Detall de la portada. Músics del segle xi.	244
Monestir de Ripoll: un dels frisos de l'ala oriental del primer pis del claustre	246
Monestir de Ripoll: Detalls del sepulcre de l'abat Oliva. Les cinc figures del frontis	247, 248
Monestir de Ripoll: Capitells del claustre.	248, 249
Concessió d'indulgències atorgada pel Sant Pare Benet xiv l'any 1749	283
Goigs en honor de la Mare de Déu de Caldes de Bohí	287
Música dels Goigs en honor de la Mare de Déu de Caldes de Bohí	288
Música del Ball de la Pila.	298
Música del Ball Pla	299

ÍNDIX TOPONÍMIC *

Agulla Verda, 38.

Aiguamoix, 387.

Aigües Tortes, 326.

Albinyana, 334.

Alps, 5.

Alps francesos, 390.

Ancosa, 345.

Andorra, 363, 389, 391.

Aroleit, 17.

Astós, 120.

Barcelona, 354.

Barrabés, 308.

Barruera, 310, 311, 312.

Basco d'Erill, serres, 312.

Basiero, 387.

Baticielles, estanys, 109.

Benabarre, 307.

Bessons, 10.

Biciberri, 387.

Bohí, 311, 312, 313.

Bonança, 308.

Bon-any (caseriu), 345.

Breithorn, 4171 m., 5, 10, 15.

Brufaganya, 334, 336, 345, 365.

Brunnegghorn, 38.

Cabra, 221.

Caillaouas, 110, 115.

Calafell, 341.

Caldes de Bohí, 211, 275, 314, 387.

Caldes de Bohí (Balneari), 299, 301.

Caldes de Bohí (Santuari), 282.

Cantal, 119.

Capdella, 189, 200.

Cardet, 311.

Castanesa, 308.

Castarnés, 308.

Castell de Sant Jaume de Castellví de Rosanes, 121.

Castellassos, 312.

Castelló, 308.

* En els índex toponímic i onomàstic es fan constar solament aquells mots la consulta dels quals pot resultar útil.

Castelló del Tor, 309.
 Castellvell, 121.
 Castieso (llac), 193.
 Celma, 336.
 Centelles (castell), 250.
 Cerdanya, 389.
 Cervin, 37.
 Cirés, barranc, 308.
 Clarabide, 115.
 Colomers, 270.
 Colomés, 387.
 Coll, 308, 310.
 Comolo-la-Espada, 271.
 Comoloformo, 321, 387.
 Coromina (estany), 193.
 Coromina (llac), 193.
 Crabioulès, 110, 113.
 Creu de Perbes, 303.
 Cuvieso (llac), 193.

Dent Blanche, 10, 37.
 Dent d'Hérens, 10.
 Dom, 37, 38, 41.
 Durro, 312,
 Durro, torrent de, 312.

Encantats, 387
 Erill, 308.
 Erill-la-Vall (poble), 310, 312.
 Eriste, 106.
 Escané, 308.
 Espingo, 110.
 Espot, 330, 387.
 Espui, 200.
 Estangento, 192,
 Estany de Cavallers, 315.
 Estany de Sant Maurici, 329.
 Estany-gran, 317.
 Estany-llog, 327.
 Estany Negre, 317.
 Estany Tort, 193.

Farran, (llogaret), 344.
 Fossier, 193, 198.
 Frescau (llac), 193.
 Furggbach, 17.
 Furri, 17.

Gabelhorn, 43.
 Gaià, 365.
 Gandegg, 16.
 Garsa de Bellprat, 369.
 Gelera de les Pahules, 105.
 Gèmena, estanys, 387.
 Ginebrell, 311.

Girbons, 309.
 Gistain (coll), 102.
 Gerner, 15.
 Gernergratt, 6.
 Gotarta, 308.
 Gourgs Blancs, 115.
 Grilló, 309.
 Guigueta, 387.

Hermättje, 17.
 Hourgade, 114.

Iran, 309.
 Irgo, 309.

Jumeaux, 43.
 Juncosa, 381,

Kleine Matterhorn, 15.

Laiserola (llac), 193.
 Lebondidier, 108.
 Literola, 110.
 Lyskamm, 10.

Llastres de la Morta, 316.
 Liesp, 309, 310.

Maladeta, 390.
 Malo (pic), 315.
 Manyera, 198.
 Mar (estany), 193.
 Marmellà 336, 380.
 Matagalls, 293.
 Mèrida, 69.
 Mettelhorn, 40.
 Miralles, 334, 369.
 Miravet, 308.
 Mischabels, 10, 41.
 Mont Blanc, 37.
 Mont Combin, 38.
 Mont Rosa, 10, 37.
 Mont-Rosa-Lyskamm, 43.
 Montagut, 338, 374.
 Montalegre, 365.
 Montanni, 308.
 Montferri, 341, 375.
 Montmell, 336, 380.
 Montorroio, 198.
 Montrós, 200.
 Montseny, 288.
 Montserrat, 35, 359.
 Morters, 200.
 Morto (llac), 193.
 Mussolers, 198.

Nariolo (llac), 193, 198.

Noguera del Tor, 153, 186, 197, 265, 267, 297, 304, 309.

Nou (La), 341.

Núria, 389.

Oò, 119.

Pala de Taüll (serres), 312.

Palanca de les Llastres, 316.

Pallars, 120.

Pardines, 238.

Pauli, 308.

Peguera, 198.

Penedés, 335, 336.

Penyes d'Irgo, 309.

Perdiguero, 102, 110.

Perramo, 102, 109.

Pic de Gourgs Blancs, 117.

Pic de Peguera, 387.

Pic del Portarró, 387.

Pinar de Durro, 311.

Pireneu Central, 388, 390.

Pireneus, 129.

Pla de la Serra, 200.

Planet del Vent, 366.

Platten, 17.

Pletamala, 311.

Pobla de Segur, 307.

Pont, 308.

Pont de Suert, 303, 305, 307.

Pontils, 378.

Portarró d'Espot, 328.

Port de Rus, 205.

Posets, 104.

Queralt, 334, 336, 369.

Queralt (castell), 365.

Querol (serra), 346.

Randa, 38.

Ratera, 387.

Refugi de Gandegg, 7.

Refugi de Teodul, 8.

Ribagorçana, 308.

Ribera, 309.

Ribera de Sant Nicolau, 323.

Riberes del Gaià, 323.

Ribes, 235.

Riera (poble), 344.

Riffelap, 6.

Riffelberg, 6.

Rimpfischorn, 43.

Ripoll, 230, 242.

Roca Descollada, 308.

Rocamora, 365, 366.

Rodonyà, 374.

Roies de Cardet, 310.

Rosanes, 121.

Rus, 311.

Russell, 108.

Saboró, 193, 198.

Salardú, 387.

Salomó, 345.

Sant Joan (mines), 241.

Sant Joan de la Penya, 56.

Sant Joan de las Abadesses, 230, 241.

Sant Joan les Fonts, 98.

Sant Magí de la Brufaganya (santuari), 365.

Sant Magí de Rocamora (santuari), 366.

Sant Maurici, 120, 387.

Sant Miquel dels Barretons, 291.

Santa Coloma de Queralt, 370.

Santa Eulàlia de Begudà, 98.

Santa Margarida (castell), 344.

Santa Maria de Belt-lloc, 372.

Santa Perpètua, 365.

Santa Perpètua (castell), 377.

Santes Creus, 347.

Sarais, 309, 310.

Schalliberg, 51.

Schallihorn, 43, 44.

Seguer (castell), 377.

Senterada, 307.

Serra-Espina, 200.

Serreres, 308, 309.

Serreta, 310.

Sopeira, 307.

Strahlhorn, 43.

Subenulls, 198, 387.

Taesch, 38.

Taeschhorn, 38.

Taga, 230.

Tamarit, 341.

Taüll, 311.

Teodulhorn, 10.

Travessany, 272, 387.

Tredós, 387.

Turmo (cascada), 102.

Vall d'Arouge, 115.

Vall d'Astós, 101.

Vall de Bohí, 311, 304.

Valldeperes, 365.

Valldossera, 345.

Vallespinosa, 378.

Vallferrera, 391.

Valls del Flamisell, 153, 186, 197, 200, 265, 297.

Vespella, 341.
Vidales (llac), 193.
Viella, 308.
Vilaller, 308.
Vilardida, 375.
Viliella, 388.
Vinyarroja, 309.

Weishorn, 10, 37, 40.

Zermatt, 5.
Zinal, 40.
Zinal de Rothorn, 10, 43.
Zum See, 17.

ÍNDIX ONOMASTIC

Albareda, Anselm M.^a, 359.
Amades, Joan, 67, 226.
Arco, Ricardo del, 129.

Badia, Pau, 214.
Blanch i Vila, Jaume, 214.
Blanchard (professor), 17.
Blasi Vallespinosa, F., 81, 134, 153, 230, 350.
Bonnesmaison, Vda. Verdaguer, Francesca, 150.
Busquets i Punset, Antoni, 288.

Cabot, 97, 134, 137, 150.
Cadier (autor), 107.
Capdevila, Sanç, 366.
Cardó, Canonge Dr., 134.
Cardús, Cristòfol, 18.
Casades i Gramatxes, 134, 179, 363.
Castellanos, Josep, 369, 374.
Caula, Francesc, 98.
Chausseque (autor), 107.
Coderch, 134.
Colom, 354.

Danés i Vernedes, Joan, 163, 193, 214, 288, 331.
Duran i Cañameras, Feliu, 66, 89, 127, 344.

Energia Elèctrica de Catalunya, 188

Faura, Mossèn, 373.
Folch i Torres, Joaquim, 169, 180.
Fontanet, Josep, 96.
Fontserè, 134.

Gallardo i Garriga, Antoni, 196, 221, 227.
Garrut, Josep, 169.
Gaussachs, Marcel·li, 214.
Gili, Montserrat, 55.
Guilera, J. M.^a, 120, 214, 353.
Gudiol, Mossèn Josep, 165, 169.

Javelle, Emile, 37.
Junyent, Mossèn, 169.

Marti, Oriol, 288.
Martinez i Jover, J. M.^a, 214.
Mas i Perera, Pere, 388.
Maspons i Anglaseu, F. 134, 147, 169, 354.
Maspons Labrés, 384.
Matheu, 134.
Miralles, 345.
Mitjana de las Doblas, Enric, 359.
Monegal, Trinitat, 288.
Montaner i Esteve, J. 336.

Oliveras, Albert, 53, 214.
Osona, Arthur, 369.

Patxot, 137.
Puig i Cadafalch, J. 331.
Pujades (historiador), 383.
Pujular, Frederic, 288.

Quadras, Ignasi de, 214.

Rey, Guido, 52.
Roig, Joan, 215.
Rubió i Tuduri, Santiago, 227.
Ruiz i Porta, 134.
Rusiñol i Prats, Santiago, 229, 249, 263.

Sagnier, Pau, 214.
Saint-Saud, Comte, 108.
Serra i Moret, 134, 147.
Soler i Santaló, Juli, 108.
Spont, Henri, 107.

Teixidor Tarrida, Pau, 374.
Tintorer, Emili, 288.
Trens, Mossèn Manuel, 169, 182.
Trüppfers, Wilhelm, 37, 49.
Turull i Fournols, Fèlix, 134, 214.

Verdaguer, Mossèn. Cinto, 288.
Via, Lluís, 296.
Vila i Abadal, Dr., 169, 186.
Vila, Pau, 18, 338.

Xirau, 134, 150.

ERRATES

<u>Pàg.</u>	<u>Ratlla</u>	<u>Diu</u>	<u>Ha de dir</u>
139	18	s'afollaren	es afollaren
146	22	l'home	el home

Per causes alienes a l'autor del treball «Les valls del Flamisell i Noguera del Tor», publicat en els números 432-434 i 436-437 apareix el cim més alt del Montaró de Caldes amb el nom de *Cómofoforno*, essent així que, d'acord amb el dir popular i el probable origen del nom, havia escrit *Cómofoforno*.